

- Culture and Cultural Center for the Study of Culture and the Philosophical Faculty of St. Petersburg State University. Sankt-Peterburg, Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshchestvo, pp.163–168, [in Russian].
4. Vereshchak, J. (1986), Neistorychna mistsevist. Piesa na odnu diu, [The unhistorical area. A play in one act], *Antolohiia radianskoi dramaturhii : repertuarnyi zbirnyk, Anthology of Soviet one-act drama : repertory*, Kyiv, Art, pp. 97–117, [in Ukrainian].
  5. Kozellek, R. (2006), Chasovi plasty. Doslidzhennia z teorii istorii, [Temporal layers. Studies on the history], Kyiv, Dukh i litera, [in Ukrainian].
  6. Novikova, M. (2005), Mify ta misiia, [Myths and Mission], Kyiv, Dukh i litera, [in Ukrainian].
  7. Pavlenko, J. (2013), Dyskurs individualnoi pamiaty v suchasni literaturi : navchalno-metodychnyi posibnyk, [Discourse of individual memory in modern literature : Textbook]. Kyiv, Type KNLU center, [in Ukrainian].
  8. Ricoeur, P. (2004), Pamiat, istoriia, zabvenie, [Memory, history, forgetting], Transl. from French, Moscow, Publisher humanities, [in Russian].
  9. Savelieva, I., Zorin, A. (2014), Sotsialnye predstavleniia o proshlom, [Social representations of the past], available at : <http://postnauka.ru/faq/25297> [in Ukrainian].
  10. Harkhun, V. (2009), Sotsrealistychnyi kanon v urainskii literaturi : heneza, rozvytok, modyfikatsii, monohrafiia, [The socialist-realist canon in Ukrainian literature : genesis, development, modification : Monograph], Nizhin, Hidromas, [in Ukrainian].

УДК 821.161.2 – 93

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА: КОНЦЕПТОСФЕРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Варданян М.В., к. філол. н., доцент

Криворізький національний університет, вул. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Україна

pm_rectora@kdpu.edu.ua

У статті розглядається історична література для дітей і юнацтва 20-х – поч. 80-х рр. ХХ ст. Визначається двоколіїний розвиток літератури для дітей і юнацтва – радянська та еміграційна, у яких були різні позиції щодо тем історичних творів та їхньої ролі – виховної та комунікативної. Акцентується на доцільності використання щодо історичних жанрів радянських “дитячих” письменників – поняття “ідеологія”, творів емігрантів – “національна концептосфера”.

Ключові слова: історичні жанри, ідеологія, концептосфера, виховання, комунікація.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ДЛЯ ДЕТЕЙ И ЮНОШЕСТВА: КОНЦЕПТОСФЕРА И ИДЕОЛОГИЯ

Варданян М.В.

Криворожский национальный университет, ул. Гагарина, 54, г. Кривой Рог, Украина

В статье рассматривается историческая литература для детей и юношества 20-х – начале 80-х гг. ХХ в. Определяются два пути развития литературы для детей и юношества – советская и эмиграционная, у которых были разные позиции относительно тем исторических произведений и их ролей – воспитательной и коммуникативной. Акцентируется на целесообразности использования по отношению к историческим жанрам советских “детских” писателей – понятия “идеология”, произведений эмигрантов – “национальная концептосфера”.

Ключевые слова: исторические жанры, идеология, концептосфера, воспитание, коммуникация.

HISTORICAL LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH: CONCEPTUAL SPHERE AND IDEOLOGY

Vardanyan M.V.

Kryvyi Rih National University, Naharin str., 54, Kryvyi Rih, Ukraine

The article deals with the historical literature for children and youth 1920 – in the early 80-es of XX century. The research is determined by two-way development of literature for children and youth – soviet and emigration, which had different positions on topics of historical works and their role – educational and

communicative. This article are focused on the appropriateness of the use in relation to historical genres soviet “children's” writers – the term “ideology” and work’s emigrants – “national conceptual sphere”.

The study is based on definition of ideology Paul Riceur’s as the movement from distortion to the legitimacy of the ruling ideas. From this perspective, “children’s” literature of the Soviet period divide into tendency and educative (1920–30’s), illustrative and educative (1940–50’s), constitutively and educative (1970–in the early 80-s). Peculiarities of this educative literature are defined by the example of historical genres, including V. Malyk, M. Pryhara, N. Zabyla and others. It is alleged the literature has played the role of educator of the citizen of the new international state then telling about the glorious history of Ukraine were from position of Soviet ideology.

Literature for children and youth of Ukrainian Diaspora has actualized the opposite role. Its features are revealed by using the term the conceptual sphere. Under this concept, D. Lykhachev understood the ordered set of concepts by people that are created in the minds of native speakers. National conceptual sphere in the historical theme determined by a roster of genre forms – lyric-epic (poem O. Oles “Princely Ukraine”), drama (play by R. Zavadovych “Sabre of Hetman”), reference works (ABC by L. Poltava, cognitive story by V. Volyniak), epic (V. Radzykevych historical novel “The Night has gone by”) etc. The communicative function of these genres is realized through the concept of “national unity”, “freedom”, “fight”.

Key words: historical genres, ideology, conceptual sphere, education and communication.

Увага до історичної літератури підвищується в зламні моменти життя народу. У наш час це пов’язано із пошуками відповідей на питання в трактуванні подій минулого й ролі видатних постатей, зі змінами в системі цінностей та оновленням національного культурного світу. За таких обставин актуальності набуває вивчення історичних жанрів, у першу чергу розрахованих на покоління, що зростає. Особливо це стосується переосмислення літератури ХХ ст. Її двоколіїний розвиток спричинений ідеологічними та культурними чинниками, тому в основі історичних жанрів літератури для дітей і юнацтва ХХ ст. різні позиції радянських письменників та української еміграції. Прикметно, що в діаспорній українській літературі історична тема є провідною. Вона представлена в розгалуженій сукупності жанрових форм, проте мало відома українському читачеві, що, головню, пов’язано з політичними процесами ХХ ст. та ідеологічними ярликами, що не зняті й дотепер. Натомість у дитячій радянській літературі нечисленна кількість творів на історичну тему, які зазвичай корегувалися жорстокою ідеологічною цензурою, а їхні автори зазнавали терору. Так, зі “здобутками радянської соціалістичної культури” пов’язували історичні романи Р. Іванчука, Р. Іванченка, Ю. Мушкетника, Р. Федоріва та ін. Історичні жанри, що не відповідали тогочасним ідеологічним настановам, вилучалися з контексту, зокрема твори І. Крип’якевича, В. Рутківського, Л. Старицької, З. Тулуб та ін. Поодинокі виходили твори для дітей і юнацтва, серед них – І. Бабенка, Н. Забіли, В. Малика, М. Пригари, В. Таля та ін. На літературу покладалася роль вихователя громадянина нової інтернаціональної держави, тому про славне минуле України оповідалося з позицій радянської ідеології. Протилежною була діаспорна література, яка виконувала іншу, комунікативну функцію. Оскільки на історичну літературу для дітей і юнацтва покладалися різні завдання радянськими та еміграційними письменниками, то і прочитання текстів цього пласту слід здійснювати за допомогою відмінних маркерів – ідеологія/концептосфера. Така проблема ще не була предметом розгляду вчених. Тож метою статті є обґрунтування концептосфери в історичних жанрах літератури української діаспори на противагу радянській “дитячій” літературі, у якій історія мала перетворитися на ідеологію. Означена ділянка дослідження ґрунтується на науково-теоретичних роботах, присвячених осмисленню історичних жанрів (Л. Александрова, М. Варфоломеєва, М. Богданова, В. Кизилова, Ю. Ласкава, О. Проценко, Ю. Смаль), ідеології (І. Вепрева, Н. Гогохія, Р. Іванченко, В. Разживін, П. Рікер), концептосфери (Н. Александрович, В. Зусман, Д. Лихачов, З. Попова, Ю. Прохоров) та ін., що стають ключем до прочитання історичної літератури для дітей і юнацтва.

Із герменевтичних позицій П. Рікер тлумачить “ідеологію” як рух від перекручення до легітимізації панівної ідеї [1, с. 22–23], що одночасно виконує ролі інтегратора

суспільства та сили, яка спотворює думки й інтереси [1, с. 19]. Таке крокування до конститутивної функції простежується і в радянській ідеології, що позначилось на трактовці історичної теми в літературі для дітей і юнацтва за різних часових проміжків. Зокрема, історичну літературу 20–30-х рр. можна охарактеризувати як тенденційно-виховну. Оскільки тогочасна нова влада мала себе легітимізувати, то і формування історії відбувалося із т. зв. “нульового” рівня. Це можна пояснити тим, що істина іншого світу зникла, тож завданням історії стало утвердження істини цього світу [1, с. 33]. Наступні перетворення панівних ідей прояснюються в ілюстративно-виховній літературі воєнних і повоєнних 40–50-х рр. та конститутивно-виховних творах 60-х–початку 80-х рр. ХХ ст. Перехід радянської ідеології в історичній літературі для дітей з її поверхового (агітаційного) та концептуального (легітимізованого за рахунок війни) рівнів до символічного (інтегрованого) реалізувалося не без участі ідеологем, які, за І. Вепревою та Т. Шадріною, є знаками впливу, або мовленнєвими одиницями, що нагромаджені ідеологічними (політичними) смислами [2, с. 124]. Такі вербальні вираження пронизують усю дитячу літературу, котра в радянських підручниках, зокрема Д. Білецького та Ю. Ступака, розглядається як могутнє знаряддя комуністичного виховання покоління, що зростає, у руках молоді соціалістичної держави. Тож не дивно, що й у структурі історичної радянської літератури для дітей визначаються знаки-впливи, як-от: класова боротьба, боротьба за поневолену Вітчизну, боротьба за мир, соціальна справедливість, герой-захисник, спільна переможна історія, єдність братських народів, співдружність, що прояснюють її ідеологічний зміст як інструмент соціалістичного виховання дитини.

Ключовою ідеологемою історичних творів “В тумані минулого”, “Люди з червоної скелі”, “Шляхом бурхливим” Г. Бабенка, “Любі бродяги”, “Незвичайні пригоди бурсаків” В. Таля, “Козак і воєвода” М. Горбаня, “Іван Богун” Я. Качури є класовість визвольних рухів, коли народне повстання розглядається як соціальний протест проти панів, ляхів, або козацької верхівки. Відтак історичні жанри 20–30-х рр. набувають рис тенденційності, коли “підтягуються” до готової соціальної схеми класової боротьби між гнобителями/пригнобленими. Тож слушно твердив у статті “Ідеологічний чинник в історичній прозі для дітей (на матеріалі історичних повістей 20–30-х рр. ХХ ст.)” В. Разживін, що ідеологічний акцент підпорядковував твори про минуле інтересам відкритої боротьби, відігравав агітаційну й мобілізуючу роль. Така функція історичних художніх текстів зумовлена виховною вимогою – формувати в молоді почуття соціальної справедливості, яку має реалізувати радянська ідеологія.

Водночас популяризації цієї ідеології сприяло поширення творів про громадянську та вітчизняну війни, які набували рис історико-революційного жанру. Зокрема в “дитячих” творах А. Головка “Червона хустина”, “Пилипко”, П. Панча “Біленький фартушок” та І. Христенко “Настуся” через зображення активної участі дітей у жорстокому політичному протистоянні відбувалося творення образу громадянина нової соціалістичної держави, що тенденційно спрямовувало на майбутнє. Ця тема героїзації юних патріотів культивується і в літературі для дітей та юнацтва 40–50-х рр., а подекуди і в 60-х рр., присвяченій переважно подіям Другої світової війни. Так патріотичне піднесення молоді “підігрівалося” продукуванням радянської ідеології, яка прагнула легітимізації за рахунок вироблення спільної переможної історії об’єднаних кров’ю народів. Зокрема, у творах О. Копиленка “Допит”, П. Панча “Після бою”, “Син Таращанського полку”, Ю. Збанацького “Таємниця Соколиного бору”, “Гвардії Савочка”, В. Малика “Червона троянда”, М. Пригари “Яринка” і “Жив хлопчик”, які зараховувалися до історико-героїчних жанрів та мали ілюстративно-виховні риси, сама презентація Другої світової війни як Великої Вітчизняної містить ідеологему братського єднання радянського народу для захисту спільної Батьківщини від “нових” агресорів. Тут демонструються зразки для

наслідування в образах позитивних героїв-захисників, здатних на подвиг. У такий спосіб у юнацтва формувався громадянський обов'язок і мобілізаційна готовність до схожого вчинку в ім'я світлого майбутнього, але не самостійної України, а країни Рад.

Героям присвячені віршовані твори В. Малика “Журавлі-журавлики”, “Воевода Дмитро”, “Чарівний перстень”, які розраховані на дітей молодшого шкільного віку. Якщо перший за жанром є казкою з вигаданими персонажами, то наступні – легендами про історичних осіб і події. Віршована казка “Журавлі-журавлики” написана 1957 р., проте її задум, зі спогадів автора, виник ще 1954 р. під час урочистого святкування 300-річчя возз'єднання України й Росії. Певно, тому тема турецького невільництва набуває ознак спільного лиха братських народів. Як-от у діалозі в'язнів із Наталочкою, головною героїнею твору, яка доростає до вчинку Марусі Богуславки та звільняє земляків: “Я з Поділля, дядю... А відкіль же ви? Ми – із України, з Дону, із Москви” [3, с. 54]. Через цей образ ілюструється героїчний учинок дитини, яка попри свій вік здатна не лише на відвагу, а й мужньо знести покарання від турецького купця, уособлення поневолювача, який катує трудовий народ, не має жалю й до дітей. Його жорстокість демонструється в сцені розправи над Наталочкою, яку купець “мало не забив”, “закував у пута й кинув до льоху”, що викликало соціальне обурення. Такий протест підкріплювався тенденційним протиставленням загарбників (злих турків-татарів) невільникам, рабства – волі. Соціальні антагонізми зображені у двобої журавля та сокола, де порятунок першого несе в собі віру в перемогу слабших, але сильних духом. Тому, за вимогами жанру, казка завершується оптимістично. Наталочку з неволі рятує вдячний Журавлик-Павлик, який виносить її з пут у сітці, що набуває своєрідної символізації – простий народ матиме волю.

Темі оборони рідного краю присвячена й легенда у віршованій формі “Воевода Дмитро”, одноепізодний сюжет якої ґрунтується на історичному факті про облогу Києва татаро-монгольським військом на чолі з ханом Батием восени 1240 р., що завершилася взяттям міста і фактичним знищенням Київської Русі. Легенда В. Малика починається з розповіді про міжкнязівські чвари, що призвели до розорення Києва і повалення держави. На принципі контрасту зображено князів, що “мов пси скажені, перегризлились між собою” [3, с. 16], і портрет славного воеводи Дмитра, який очолив оборону Києва. Воевода ставить загальнодержавні інтереси над особистими і згуртовує містян у протистоянні іноземним загарбникам. Автор характеризує татарську орду як “плем'я дике”, “криваве марище”, “дике юрбище”, “силу вражу”, що залишає по собі “смердючі згарища” та “не одну столицю, немов чума, скосила” [3, с. 22]. Проте захисники землі рідної на чолі з Дмитром виявляють нескореність духу. Ідеєю-закликом до героїчного подвигу звучать слова воеводи: “Краще смерть, аніж неволя, краще смерть, ніж рабські пута” [3, с. 28], що підводять до повчального підсумку наприкінці твору. Попри взяття ордою Києва сміливі його оборонці залишилися непереможні духом. Їх автор і уславлює, виражаючи оптимізм на відбудову Києва з руїн та здобуття народом права на життя і свободу.

Боротьбу, але вже за соціальні права трудівників-бідняків, провадить інший герой Маликової віршованої легенди “Чарівний перстень” – Олекса Довбуш, який став уособленням народного месника. Автор поєднує у творі історичний факт із героїзацією та вигадкою. Насамперед розповідь обрамлюється оповіддю старенького дідуся про минулі події, що розгорталися навколо зруйнованого замка в Карпатах. Останній є згадкою про велич Довбуша, якого автор уславлює, за вимогами жанру легенди. У такий спосіб не лише визначаються історичний час і місце змодельованої художньої структури твору, а й через очевидців викликається довіра до зображеного. Таке довір'я підтверджується й народними переказами про Довбуша як захисника трудової бідноти, в унісон яким В. Малик характеризує його як непокірного, відважного, сміливого, бунтівного, такого, що тримає в напрузі панство: “Цілу весну палаци панські в селах горіли, а пани-

кровопивці від страху присмирніли” [3, с. 71]. Довбуш – позитивний герой, якому все сприяє в перемозі над злом. Це засвідчують уведені до структури твору казкові елементи: перевтілення (голубки в дівчину Марічку та шуліки в гайдука Чувила), властивості чарівного перся, здатного оживляти мертвого, надавати сили та розпізнавати внутрішню сутність людини (ворог чи побратим), а також скатертина-самобранка, яка завжди нагодує голодного. Ці фантастичні елементи надають незвичайності, обраності образу Довбуша, який досягає своєї мети та перемагає злого пана Бучека. Такий розподіл на злотворців/добротворців відповідав ідеологічній соціальній схемі, де пан – ворог, а опришок – захисник. Тому панство зображено підкреслено негативно. Серед цих характеристик – “панське кодро ледаче”, що розкривається через вчинки як боязке, підступне, продажне, жорстоке, хиже, мерзенне. Контрастне групування персонажів пов’язане з відкрито-публіцистичним оптимістичним фіналом твору, де звучить заклик рівнятися на “борців за народну свободу”: “...Що за скривджених, бідних / піднімали свій голос, проти визиску й гніту / з ворогами боролись! // Що життя віддавали, йшли на бій до загибуні, щоб пани не вернулись / в нашу вільну країну!...” [3, с. 104]. На прикладах мужніх учинків народних звитяжців В. Малик виховував у дітей почуття патріотизму в боротьбі за Вітчизну та соціальної справедливості в здобутті свободи для трудового люду.

До образів сильних особистостей із народу зверталася М. Пригара в оповіданнях, зібраних у книзі під назвою “Козак Голота” (1966), куди увійшло 8 творів. Серед них “Козак Голота”, “Як три брати з Азова тікали”, “Про Івася-Вдовиченка Коновченка”, “Маруся Богуславка”, “Про Хведора Безрідного” та ін. Уже самі назви говорять, що в їх основі мотиви українських народних дум. Така традиція переспіву поширена серед українських письменників. Чого варта лише дума “Маруся Богуславка”, образ головної героїні якої ліг в основу однойменних історичної драми І. Нечуя-Левицького, роману І. Багряного, поезії Л. Костенко. Стосовно звертання М. Пригари до історичних подій XVI–XVII ст., то в її оповіданнях артикулювалася проблема готовності до подвигів у протистоянні поневолювачам рідної землі, згуртованості в біді та братерства.

Надалі теми боротьби простих людей із загарбниками й дитячого героїзму М. Пригара розробляла в повісті “Михайлик – джура козацький” (1972), яка відповідає жанровому формату історичного твору своїм хронотопом. Адже хронологічно події минулого відбуваються за часів Хотинської війни 1620–1621 рр. Місцем розгортання є такі тополи – Запорозька Січ, Туреччина (Стамбул), Польща (Варшава), Чорне море. Аби передати дух епохи, авторка вдається до історизмів та архаїзмів – *Кіш, джура, корогва, бунчук, кошовий отаман, чайка, яничари, хорунжий, сердюк*. Уводить до тексту оповіді про звичаї запоріжців та ієрархію, реєстрове козацтво, систему освіти, торговельні й міжнародні зв’язки, а також народні думи та історичні пісні.

Інтерпретуючи тогочасні історичні події, М. Пригара вдається до вимислу, коли вводить у центр розповіді вигаданого героя – хлопчика-зброєносця Михайлика, а також передає думки й переживання реальних історичних постатей. Серед цих відомих особистостей – славетні запорозькі отамани П. Сагайдачний (Конашевич) та Я. Бородавка, турецький султан Осман II, король Речі Посполитої Сигізмунд, згадуються у творі Северин Наливайко, польські гетьмани Я. Ходкевич і С. Жолкевський. Проте не всіх персонажів авторка наділяє героїчними рисами. На відважних, сміливих запорозьких козаків рівняється головний персонаж твору Михайлик, який готовий ціною власного життя боротися проти польських і турецьких загарбників. Він постає наполегливим, відважним, добрим, справедливим. Із симпатією змальовує письменниця і С. Наливайка – козака-характерника, народного героя, який підняв повстання проти панства. Зображує М. Пригара і розкол серед козацької верхівки через конкурентів П. Сагайдачного (Конашевича) та Я. Бородавку, де першого підтримує козацька старшина, а другого –

січова голота. Викриває авторка підступність і підкуп за допомогою образів амбітних, жорстоких, нечесних турецького султана й польського короля. Такий полярний поділ образів на позитивних (свій) і негативних (чужий) базується на ідеологічній платформі, з якої подається морально-етичний висновок та формується історичний досвід.

Тенденційним у цьому контексті є акцент саме на соціальному протистоянні. Ідеологема *соціальна неволя* втілюється на різних рівнях – зовнішньому (татарська, турецька неволя) і внутрішньому (панська неволя), що поділяє персонажів за принципом класовості – наймити, бранці, знедолені/багатії, пани-магнати, поневолювачі. Тут символічно зображено навіть боротьбу лелек із орлами над Чорним морем. Характерно, що авторка не надає цьому аспекту національних рис, він у неї набуває інтернаціонального характеру, адже в неволі в Туреччині і українці, і поляки, і росіяни: “Усіх зібрала чорна неволя!”. Від соціального лиха тікали донські козаки, білоруси, поляки. А масштабним загарбницьким планам хижого султана Османа, що сягали не лише Русі, а й Західної Європи, змогло протистояти “згуртоване строкате військо”. І хоча твір завершується перемир’ям, проте фінал є насторожено-відкритим. Адже польський король Сигізмунд не дотримав слова, даного козацтву про звільнення від соціального ярма (панщини й податків), а Хотинська фортеця, за яку точилися бої, перейшла до турків. Авторка викриває цей соціальний устрій, що не враховує прагнення простого люду. У такий спосіб декларується боротьба задля встановлення соціальної справедливості.

До визначальних історичних тем радянської “дитячої” літератури 70-х–початку 80-х рр., крім уже названих “турецького невілля” та “сагайдачини”, належав період Київської Русі, що традиційно стала вважатися “колискою слов’янських народів”. Звернення до цього періоду історії певним чином спричинене урочистостями до 1500-річчя від дня заснування Києва. До таких святкувань були написані для дітей і юнацтва драматична поема “Троянові діти” Н. Забіли та історичний роман “Князь Кий” В. Малика, завдяки яким обидва письменники стали лауреатами Республіканської премії імені Лесі Українки, що, згідно з Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, почала присуджуватися з 1972 р. за “глибокоідейні та високохудожні твори для дітей, які сприяють комуністичному вихованню покоління, що зростає”. З огляду на покладені завдання література історичного змісту мала виховувати почуття гордості за соціалістичну країну радянського народу, який має давнє і славне минуле. Тому конститутивними для неї стали ідеологеми ідентичності слов’янських народів, об’єднання їх у соціалістичну спільноту, співдружності та боротьби за мир у всьому світі, декларованих владою “розвиненого соціалізму”. На зміну знакам-впливам *неволя, чвари, пригноблення, війна* приходять символічні – *об’єднання, співдружність, мир, справедливий соціальний лад*.

Зокрема, чергуючи творчий домисел з історичними відомостями “Повісті минулих літ” і “Слова о полку Ігоревім”, Н. Забіла у творі веде мову про спільні корені єдиного слов’янського народу та, як того потребує жанр поеми, уславлює визначну подію – заснування Києва, згодом – столиці УРСР. За вимогами драматичного жанру, твір поділяється на частини і картини, кожна з яких має символічне значення. У першій – “Троянові сини” – підноситься братерська єдність, чому сприяє дружба і злагода Кия, Хорива і Щека; у другій “Дунай Дніпрові рідний брат” – сама вже назва проектує дружбу братніх племен; а в третій “І збудували град...” – Київ уособлює місце єднання задля спокою і миру з проєкцією на майбутнє. Проте в основі твору Н. Забіли не стільки відображення зовнішніх подій, означених у ремарках VI ст., скільки конфлікт світоглядних і моральних принципів. Він утілюється в протиставленні порядку панівних візантійців звичаям племен волелюбних слов’ян, які не знали рабовласницького ладу. Тому перші (“панство осоружне”, “клятий лад”) сповідують соціальне рабство, безправ’я, злидні, лихо, жорстокість, кривду. Натомість у позиції слов’ян є прагнення соціальної

справедливості. Ключовим у розподілі *ворог/друг* є повчання старого слов'янина: “Чи ти збагнув, що берегти не слід / державу ту, де неправдивий устрій, і віроломство, й підступи, і гніт? // Чи зрозумів ти – з ким дружить не треба, / а з ким назавжди скласти дружбу й мир?” [4, с. 70]. Заклики до справедливого соціального ладу, співдружності й миру лунають також у фінальних показово-оптимістичних рядках твору, які приписуються Либідь (! – *М.В.*): “Спливуть віки... Минуть тисячоліття... // Не стане в світі рабського ярма / і ворогів не буде в цілім світі, / а тільки дружба й людяність сама!” [4, с. 105]. А чи не підводить авторка до думки про близькість до слов'ян соціалістичного ладу, сповідуваного радянською ідеологією? Такий підхід прояснює виховна роль тогочасної літератури – формувати відчуття гордості за єдину величну соціалістичну країну Рад, яка наближається до світлого майбутнього та на відміну від інших капіталістичних держав відстоює справедливість, мир, дружбу.

Опозиційні маркери *друг/ворог*, *мир/війна*, *об'єднання/чвари* з перевагою перших визначаються і в романі В. Малика “Князь Кий”, де письменник творчо осмислює долю полянського роду Кия на широкому полотні історії Імперії гунів, долучаючи пригодницькі та любовні сюжетні лінії. У творі порушуються проблеми історичної пам'яті, зради, братовбивства, марнославства, відданості своїй державі. Через боротьбу об'єднаних Києм слов'янських племен проти гунської навали автор сповідує єднання в ім'я перемоги й миру. Тому схвалює згуртованість братських племен “у могутній союз, що не боявся б ніякого ворога”. Письменник уславлює звитягу, силу, кмітливість деревлян, сіверян, полян і уличів, носіїв спільної мови і віри, які дали кочовикам гідний супротив. Пам'яттю про ратні подвиги такого союзу стало будівництво Києва. Акцент автора на об'єднанні слов'ян задля боротьби за мир і процвітання Київської Русі був розцінений тогочасною цензурою як реалізованість виховного завдання, що ставила перед письменниками радянська ідеологія – прославлення соціалістичного ладу, розбудованого братськими народами за принципом справедливості. Але чи таким насправді є ідейний зміст твору В. Малика, чи то тільки камуфляж – предмет розгляду іншого дослідження? Певно, правий був П. Рікер, що “викрити ідеологію – означає зірвати маску і виставити напоказ ті структури влади, що стоять за нею” [1, с. 113]. Адже радянська ідеологія в будь-яких своїх перетвореннях розглядала минуле українців у контексті історії єдиного слов'янського народу. Утвердженню панівних інтересів радянської влади сприяло однобоке висвітлення подій 1917–1921 рр. та Великої Вітчизняної війни як нового етапу соціалістичної історії, вибіркоче зображення періоду Київської Русі, Хмельниччини до Переяславської ради з акцентуванням на возз'єднанні України та Росії, а також оминанні подій українських національно-визвольних війн за часів І. Виговського й І. Мазепи. Усе інтерпретувалося як єднання братських народів у боротьбі проти зовнішніх або внутрішніх ворогів і загарбників, що формувало ідеологічну картину світу з чітким розподілом на чуже (вороже, буржуазне, капіталістичне, панство)/своє (близьке, радянське, соціалістичне, трудовий народ). Усе це свідчить про підміну естетики в радянській літературі ідеологією, що формувало її політичний міф.

Ментальним протиставленням ідеологем соціалістичної культури стала національна концептосфера української діаспори, самосвідомість якої пробуджували ідеологічна ізольованість від України та інший, чужий, політичний контекст. На відміну від ідеології, що виражає інтереси певної панівної групи людей, концептосфера, за визначенням Д. Лихачова, є упорядкованою сукупністю концептів народу, створених у свідомості носіїв мови, його знання, визначених ментальністю. Чим багатша вся культура нації, її література, фольклор, наука, мистецтво – тим багатша концептосфера національної мови [5, с. 153]. Не дивно, що основним тлом у творах емігрантів стала саме українська народна

дійсність. У ній містяться значущі для українського народу концепти, що виявляють причетність українця як мовця до власної культури та об'єднують у спільноту.

Особливості національного сприйняття й розуміння дійсності українцями знайшли безпосереднє відображення в історичній літературі для дітей і юнацтва. Національна концептосфера у творах на історичну тему представлена цілим реєстром жанрових форм:

1) ліричні та ліро-епічні жанри – *історична поема* (О. Олесь “Княжа Україна”), *поezії* (Р. Завадович “Молода Січ”, “Ярослав Мудрий”, В. Переяславець “Дзвони в Україні”, Х. Лисовецька “Дідусь і Ромчик”, “Розмова під прапором”, О. Кобець “Од Синього Дону...”, В. Янів “Крути”, М. Щербак “Чорне море”), *пісні* (Л. Полтава “Охрестилась Україна”) тощо;

2) драматична форма – *історичні комікси, або оповідання в малюнках* (Р. Завадович “Богута-богатир”, “Богдан – січовий стрілець”), *п'єси* (Р. Завадович “Гетьманська шабля”);

3) пізнавальні, довідкові твори – *абетка* (Л. Полтави “Абетка з історії України. Бо корінням у рідній землі”), *енциклопедії* (Ю. Сірий “Україна – земля моїх батьків”, Б. Гошовський “Слава не поляже”), *пізнавальні оповідання* (П. Волиняк “Давні народи, що заселяли Україну”, “Печенізька орда”, “Мазепинський рік”, “Грецькі міста на півдні України” та ін., В. Мацьків “Золоті ворота”, Х. Лисовецька “Дві шапки”);

4) епічні жанри – *історична повість* (В. Радзиковича “Ніч проминула”), *історичні легенди* (Р. Завадович “Кам'яний горішок”, В. Радзикович “Як король Данило полював на лебедів”, Л. Храплива-Щур “Вишивані квітки”, “Князенко Мирослав”), *історичні казки* (О. Мак “Аскольд і Дір та Київські князівни”, “Казка про Киянку красуню Подолянку”, “Як Олег здобував Царгород”, Л. Храплива-Щур “Ластівочка”), *історичні оповідання* (Л. Храплива-Щур “Грудка землі”, Р. Завадович “Я піду”, Л. Полтава “Маленький дзвонар із Конотопу”, В. Барагура “Княжий двобій”), *оповідання, стилізоване під народну думу* (Р. Завадович “Маруся Богуславка”).

У цих жанрах митці осмислювали різні періоди історії українського народу – Київської Русі, Запорозької Січі, періоду Руїни, гетьманування І. Мазепи, проголошення незалежності України (1918 р.), акту злуки українських земель між ЗУНР і УНР та створення Соборної Української держави (1919 р.), здобуття незалежності України 1991 р. Як видно, означені часові проміжки з історії України – її шлях до самостійності. Тому головним пафосом усіх жанрів емігрантських письменників була боротьба української нації за власну державність. Із цією боротьбою пов'язували також розповіді про загиблих студентів під Крутами, діяльність загонів січових стрільців, воїнів УПА та інтернованих у таборах Ді-Пі. Окрім того, письменники української діаспори міркували над питаннями про причини втрати Україною незалежності, осмислювали трагічні помилки видатних українців та визначали джерела наснаги народу. Такі роздуми, з одного боку, ламали радянський ідеологічний міф про відсутність власної історії України, з другого, вели до самоутвердження української нації.

Наміри письменників діаспори висвітлити увесь шлях українців до власної державності реалізувалися в художніх текстах через національну концептосферу, яка утворена з сукупності концептів історичних творів, пов'язаних між собою та поєднаних один із одним. Вона включає слова-репрезентанти “державність”, “воля”, “боротьба”. Ці ключові концепти історичного дискурсу художніх творів української діаспори як ментальні структури стають одиницями комунікації. Адже українські експатріанти реалізовували комунікативну функцію своєї літератури, коли через слова-знаки національної культури створювали концептосферу юного читача-емігранта, зверталися до майбутніх нащадків, а також до світу, презентуючи Україну як державу, а українців – як націю. Наратив історичних жанрів становив повідомлення до молоді про національний культурний світ. Його сенс реалізувався у взаємодії тексту і юного читача, із яким велася розмова про

Україну, націю, історію. З іншого боку, діалог минулої епохи із сучасністю викликаний роздумами про історичний шлях України в різні часові проміжки – *минуле–теперішнє–майбутнє*. У той же час українці в діаспорі через тлумачення національної концептосфери вводили українську картину світу в міжнародний простір. Це простежується в реалізованості комунікації українських експатріантів з іншими лінгвокультурними спільнотами Америки, Канади, Німеччини, серед наслідків якої стало формування менталітету юних українців діаспори в умовах двомовності і двокультурності.

У культурі українців **БОРОТЬБА** набуває концептуального змісту, оскільки належить до етноспецифічних важелів поведінки. Цей регулятор характеризується прагненням української нації не лише протистояти загарбницьким силам, а й створенням України як держави, визнаної у світі. Тому ключове слово “боротьба” зі своїми синонімічними концептами “сила”, “визволення” трапляється у всіх діаспорних історичних жанрах для дітей і юнацтва, де кожним героєм твору рухає національна ідея. Здебільшого в центрі зображення у цих текстах – діти, які стають безпосередніми учасниками різних історичних подій – татарської навали в “Я піду!” Р. Завадовича, гетьманської козацької України І. Виговського у “Великому подвигу малого Михайлика” В. Барагури, “Маленькому дзвонарі з Конотопу” Л. Полтави, часів І. Мазепи в “Грудці землі” Л. Храпливої-Щур та ін. Діти долучаються до визволення рідного краю через героїчні вчинки. Вагомості набуває концепт “сила”, який включає енергетику і фізичного протистояння (знешкодити гармату, вдарити у дзвона, побігти по допомогу), і духовного (продовження справи пращурів). Скажімо, в історичному оповіданні “Маленький дзвонар із Конотопу” Л. Полтави вчинок Павлика представлений як “допомога Україні у боротьбі проти ворога”. Він попереджає про небезпеку військо гетьмана І. Виговського, яке протистоїть сотисячній російській армії, бо визначається майбутнє країни: “Вся Україна знала, що під Конотопом вирішується її доля: або жити вільно й незалежно на своїй землі, або попасти в московську неволю” [6, с. 3].

Репрезентує концепт “боротьба” і назва історичної драми Р. Завадовича “Гетьманська шабля”. У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” “шабля” визначається як холодна, кавалерійська зброя із зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем. У свідомості українців **ШАБЛЯ** як уособлення історичної **БОРОТЬБИ** пов’язана із психологічними вольовими станами рішучості й активності. Вони підсилюються в п’єсі історичними й вигаданими дійовими особами. Через сон хлопчика розгортаються події Полтавської битви. Осягаючи цей історичний факт, письменник руйнує радянський міф про братні народи, коли зовнішній конфлікт драми базується на протистоянні козаків під проводом Мазепи московським воякам на чолі з російським царем Петром І. Ці зіткнення виявляють емоційно-оцінні компоненти роздумів автора, спрямованих на утвердження значення боротьби українців для майбутнього. Тому він твердить, що розпочату боротьбу за волю і славу України мають продовжувати нащадки, що виражено в передаванні гетьманом І. Мазепою своєї шаблі юнаку: “Бажайте волі, прямуйте до волі і цінують волю понад усе, як цінували її славні предки наші”.

Сюжетні побудови історичних жанрів містять концепт **ВОЛЯ**, який в українській ментальності пов’язаний не лише із соціальним, зовнішнім (звільнення від поневолювачів), а є внутрішньо-психологічним регулятором, що виражається в рішучому прагненні досягти своєї мети – побудувати власну державу. Тому письменники діаспори акцентують на одвічній незгоді українців прийняти будь-яку форму панування і гноблення, постійному прагненні народу бути самостійними, суверенними. Яскравим прикладом утілення синонімічних слів-репрезентантів *воля, свобода, влада* є драматична поема “Княжа Україна” О. Олеся, у якій уславлюється Київська Русь. У поетичній формі письменник подає історію українців від язичництва, Київської Русі до Галицько-Волинського князівства, очолюваних славними та горезвісними князями. Попри

драматизм зображуваного автор надає своєму твору оптимістичного пафосу – українська держава поверне свою міць і волю.

Презентує національну концептосферу історичних жанрів “дитячої” літератури української діаспори найпотужніший концепт **ЄДНІСТЬ**, представлений рядом концептуальних синонімів – *державність, соборність, суверенність, незалежність*, що засвідчують прагнення українців до згуртованості й територіальної цілісності. Зокрема, ядром концептосфери поезії “Єдність” із “Абетки” Л. Полтави є репрезентант *єдина Україна*, що передбачає неподільність країни і народу на *Схід/Захід, радянський/емігрантський*. Схожі уявлення про неподільність України трапляються в казці “Ластівочка”, де авторка в різні періоди історії визначає могутні єднання українських земель – Київську Русь, Козацьку Українську Державу (Запорозьку Січ), возз’єднання України за часів Центральної Ради.

Мрія українців про власну державність присвячена й повість “Ніч проминула” В. Радзиковича. Історичним тлом твору є події XVII ст. часів Руїни, гетьманування П. Дорошенка, І. Самійловича, І. Мазепи, які асоціюються в автора з борцями за об’єднання українських земель, визволителями з-під національного й соціального ярма. В осмисленні тогочасних подій В. Радзикович звертається до Літопису Самійла Величка, а також договору між Польщею і Росією 1667 р. про поділ України на Лівобережну і Правобережну. Цей історичний відтинок письменник характеризує як неспокійний і важкий, адже поділ України, націонал-соціальне пригнічення народу ускладнювалися постійними війнами: “Україна весь той час із усіх сил боронилася від наступу загарбних сусідів, хочаби зберегти вільне державне життя. Щоб захопити багатства українських земель й підкорити собі український народ, заходились у впертих зусиллях Польща, Москва і Туреччина” [7, с. 41]. Як захисника свободи і незалежності України зображено історичну постать, військового полковника Семена Палія. Одним із відданих і славних козаків його війська В. Радзикович робить вигаданого головного героя Дара Чайку (Чорнокрила), до образу якого зводиться авторське розуміння єдності. Дар (Богодар) зі славного роду Боговитинів, якого ще трирічним хлопцем викрали під час набігу татари, згодом став поводитирем бандуриста, а потім дослужився до козацького сотника, довіреної особи С. Палія. Його переживання через власну роз’єднаність із родиною та незнання своїх коренів проєктуються на Україну, що надає твору ліричного забарвлення. Останнє підсилюється введенням до тексту народних дум, історичних і ліричних пісень, прислів’їв, що виявляє давні традиції українців. Проте символічна назва твору “Ніч проминула” підводить до оптимістичного фіналу: “Як у світі природи, так і в житті людини й цілих народів бувають ночі, довгі, темні, понурі, безнадійно лиховісні. Але після них часто розвиднюється, випогоджується, прояснюється. На місце безвиглядної грізної темряви приходить ясний світанок <...> Такий ясний, радісний світанок завітав у душі Дара, що його несподівано життя обдарувало великою любов’ю двох найдорожчих йому осіб. Такий світанок заяснив і в житті українського народу...” [7, с. 137]. Ці інтенції пов’язані з вірою В. Радзиковича, що коли його героєві Дарові вдалося поєднатися зі своїм родом, то й Україна буде єдиною. На її руїнах знову запанує мирне, щасливе життя.

Письменники української діаспори в історичних жанрах роблять акцент на національній картині світу, у якій віддзеркалюються металльні особливості українців як культурної спільноти. Це зумовлювало комунікативну функцію різножанрових історичних творів, до основоположних чинників яких належать історична тематика, хронотоп, поєднання історичного факту й вимислу, мовно-стилістична палітра (архаїзми, історизми). У них розкриваються історичні теми, які традиційно не порушувалися в радянській “дитячій” літературі, що й нині збурюють українське суспільство, але потребують зміни акцентів

у трактуванні історичних подій і постатей, а також нагальністю для сьогодення, бо ж історія повторюється, коли її забувають.

Потребує ґрунтовнішого розгляду й “дитяча” історична література радянських письменників, які осмислювали історичну тематику з ідеологічних позицій на вимогу тогочасної влади легітимізувати свої панівні інтереси й авторитет. З огляду на етапність такого утвердження історична література за ідеологічними константами поділяється на тенденційно-виховну, ілюстративно-виховну, конститутивно-виховну. Висвітлення особливостей усієї “дитячої” радянської літератури за вказаними періодами, а також порівняно з провідними темами й жанрами літератури для дітей і юнацтва української діаспори, вважаємо перспективним напрямком дослідження. Такий розгляд усуває однобічний погляд на розвиток літератури для дітей і юнацтва ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рікер П. Ідеологія та утопія / Поль Рікер. – К. : Дух і літера, 2005. – 386 с.
2. Вепрева И.Т. Идеологема и мифологема : интерпретация терминов. – [Електронний ресурс] / И.Т. Вепрева, Т.А. Шадрина // Научные труды профессоров Уральского института экономики, управления и права. – Екатеринбург, 2006. – Вып. 3. – С. 120–131. – Режим доступа : <http://hdl.handle.net/10995/3625>
3. Малик В. Журавлі-журавлики / В. Малик ; передм. Б.Й. Чайковського. – К. : Веселка, 1980. – 127 с.
4. Забіла Н. Троянові діти / Наталя Забіла. – К. : Веселка, 1971. – 112 с.
5. Лихачев Д. Концептосфера русского языка. – [Електронний ресурс] / Д. Лихачев // Известия Российской Академии наук : Серия литература и язык. – М., 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3–9. – Режим доступа : <http://feb-web.ru/feb/izvest/1993/01/931-003.htm>
6. Полтава Л. Маленький дзвонар із Конотопу / Леонід Полтава. – Торонто-Нью-Йорк : Об’єднання працівників дитячої літератури, 1969. – 40 с.
7. Радзикевич В. Ніч проминула / Володимир Радзикевич. – Брюссель–Лондон : Видавництво Центральної управи Спілки української молоді, 1967. – 140 с.

REFERENCES

1. Riceur, P. (2005), *Ideologia ta utopia*, [Lectures on Ideology and Utopia], Kyiv, Dukh i literatura [in Ukrainian].
2. Vepreva, I. and Shadrina, T. (2006), *Ideologema i mifologema : interpretatsiia terminov*, [The ideologeme and mithologem: interpretation of terms], *Nauchnye Trudy proffessorov Uralskogo instituta ekonomiki, pravleniia i prava*, Collected works of the professors of Ural Institute of Economics, Management and Law, Yekaterinburg, Vol. 3, pp. 120–131, available at : <http://hdl.handle.net/10995/3625> (access July 18, 2014).
3. Malyk, V. (1980), *Zhuravli-zhuravlyky*, [The Gruses and the small gruses], Kyiv, Veselka [in Ukrainian].
4. Zabila, N. (1971), *Troianovi dity*, [Troian’s children], Kyiv, Veselka [in Ukrainian].
5. Likhachev, D. (1993), *Kontseptosfera russkogo yazyka*, [The conceptual sphere of the Russian language], *Izvestiia Rossiiskoi Akademii nauk : seriia litertura i yazyk* – Bulletin of the Russian Academy of Sciences, The series of literature and language, Vol. 52, no. 1, pp. 3–9. Moscow, available at : <http://feb-web.ru/feb/izvest/1993/01/931-003.htm> [in Russian].
6. Poltava, L. (1969), *Malenkyi dzvonar iz Konotopu*, [The little bell-ringer from Konotop], Toronto, New York, Association of Ukrainian Writers for Children [in Ukrainian].
7. Radzykevych, V. (1967), *Nich promynula*, [The Night has gone by], Brussels, London, Published by the Ukrainian youth association [in Ukrainian].